

XALÍQ OYÍNLARÍ ATAMALARÍNÍN QOSPA ATLIQLARDAN JASALÍWÍ

Shamambetova Toqtagúl Serimbet qızı,

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń I basqısh tayanısh doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902939>

Аnotaciya. *Qaraqalpaq xalıq oynıları erte dáwirlerden baslap xalqımız tárepinen súyip oynalǵan, ásirese, balalar oynıları kishkene balardıń sana-sezimin, oy-órisin rawajlandırıw ushın xızmet etken hám búgingi kúnge shekem óz áhmiyetin joytpaǵan. Oyin atamaları bir sózden ham birneshe sózlerden quraladı. Olardıń jasalıwı hár qıylı. Olar atlıqlardan, feyillerden de jasaladı. Xalıq oyun atamalarınıń atlıq sózlerden jasalıwında onıń jay hám qospa atlıqlardan jasalatúǵınlıǵın kóremiz.*

Gilt sózler: *Oyin atamaları, qospa atlıq, sostavlı atlıq, jasalıw*

Аннотация. *Каракалпакские народные игры с древних времен были любимы нашим народом, особенно детские игры, которые служили развитию сознания и мышления маленьких детей и не утратили своей актуальности по сей день. Названия игр состоят из одного слова и нескольких слов. Их изготовление различно. Они образуются как от существительных, так и от глаголов. При образовании названий народных игр из существительных мы видим, что они образуются из простых и составных существительных.*

Ключевые слова: *игровые термины, сложные существительные, составные существительные, образование.*

Annotation. *Karakalpak folk games have been loved and played by our people since ancient times, especially children's games, which served to develop the consciousness and intellect of young children and have not lost their significance to this day. Game names consist of one word and several words. They are made differently. They are formed from nouns and verbs. In the formation of folk game names from nouns, we see that they are formed from simple and compound nouns.*

Keywords: *game terms, compound noun, composite noun, derivation.*

Qaraqalpaq tilinde sóz jasaw usılları arqalı jasalatúǵın dórendi atlıqlar eń kóp qollanılatúǵın sózlerden sanaladı. Ásirese, sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan dórendi atlıqlar ónimli qollanılatúǵın sózler. Bul usıl arqalı, tiykarınan, qospa atlıqlar jasaladı; olar dórendi atlıqlardıń bir túri sanaladı. Eki yamasa onnan da artıq sózler dizbeklesip, juplasıp, birigip, qısqarıp hám tákirarlanıp qosılıw arqalı jańa mániidegi atlıqlardı jasaydı.

Qospa atlıqlar 5 túrli: sostavlı atlıqlar, jup atlıqlar, tákirar atlıqlar, qısqarǵan atlıqlar, birikken atlıqlar. [3. 18].

1. Sostavlı atlıq – komponentleriniń ornı turaqlı bolıp, olardıń ornın almastırıwǵa yaki arasına sóz qosıwǵa bolmaytuǵın, mánilik jaqtan birigip kelip, ulıwma bir leksikalıq máni ańlatıp, tek atlıqqa tiyisli bolıp, bir gáp aǵzası xızmetin atqaratúǵın sózler dizbegi.

Sostavlı atlıqlardıń morfologiyalıq sıpatlaması. Eki yamasa onnan da artıq sózlerdiń dizbeginen turıp, ulıwma bir túsinikti ańlatadı, mánisi jaǵınan bir sózge barabar boladı, gápte seplew, kóplik hám tartım jalǵawların qabıllap ózgeredi.

Sostavlı atlıqlar tilimizde burınnan qalıplesip, kóplep qollanılǵan. Máselen, qaraqalpaq milliy oınları atamaların úyrenip qaraǵanımda, sostavlı túri ónimli jasalǵan. Máselen:

“*Dúńki tayaq*” – hár bir balanıń qolında bir tayaqtan bolıp, kimniń tayaǵınıń gezegi kelse, sol tayaqtı jerge jatqarıp qoyıp, qalǵanları jańaǵı tayaqtı urıp oynaytuǵın oın. Oınnıń maqseti kóp tayaq sıdırıp jarısıwdan ibarat.

“*Dáste qoymaq*” (*dástek qoymaq*) – oınnıń atı. Bul jerde dástek tayaq mánisin bildiredi. Al, sóylew tilinde dástek sóziniń aqırındaǵı k sesi túsirilip dáste qoymaq dep te qollanılǵan.

“*Aq súyek*” oını. Aq kelbetlik sózi menen súyek atlıǵınıń dizbeklesip kelip, bir oın atamasın jasaǵan. Eki topar aq súyekti ılaqtırıp, belgili waqıtta tawǵan topar jeńimpaz bolatuǵın oını. Oında tiykarǵı qural aq súyek bolǵanlıǵı sebepli oın “Aq súyek” oını dep júritiledi.

“*Aylanba dúrre*” oını. Aylan feyiline -ba atlıq jasawshı affiksiniń jalǵanıp jasalǵan dórendi atlıǵı menen dúrre (órilgen uzun hám juwan qamshı) sóziniń dizbeklesiw arqalı jasalǵan sostavlı atlıq.

“*Aǵa biy*” oını. Aǵa menen biy atlıq sózleriniń dizbeklesiwinen jasalǵan. 20 oınshı qatnasıp, onnan aǵa biy saylanadı, janına 2 jasawıl saylanadı.

“*Qasharman top*” oını. 1-bettegi qasharman feyil sózi menen top atlıq sóziniń dizbeklesip keliwinen jasalǵan. Top qaǵıwshılar toptı tayaqqa tiygiziwden belgilengen táripke hár qıylı háreketler menen tez juwırıp qashıwı kerek.

2. Jup atlıq degende eki yamasa úsh atlıqtıń juplasıwınan dúzilip, semantikalıq jaqtan óz ara mánilik qatnasta bolıp, ulıwmalastırıp mánisine iye bolǵan, morfologiyalıq jaqtan birgelkili sózlerdiń sintaksislik jaqtan baǵınbay baylanısqan, fonetikalıq iqshamlasıwınan jasalatuǵın birlik túsiniledi.

Hár qıylı stillik zárúrlıklar tiykarında qollanılǵan jup atlıqlar onıń leksika-grammatikalıq túrlerine qatnaslı, yaǵnıy shayır shıǵarmalarında menshikli atlıqlardıń jup sóz túrinde qollanılmaytuǵınlıǵı yamasa júdá ónimsiz qollanılǵanı mánili bolǵan bolsa, galabalıq atlıqlar, menshikli, jámlewshı hám zatlıq atlıqlar, konkret hám abstrakt atlıqlar, betlik hám betlik emes atlıqlar juplasıp kelip ónimli qollanıladı. Jup atlıqlar a) bir mánilik toparǵa kiredi; b) qatarlasıp kóbirek qollanılauǵın sózlerden juplasadı; v) komponentleriniń mánileri keńeyip, ulıwmalasıp, bir qansha uqsas zatlardıń, atamaların bildiredi; g) komponentleri belgili bir orın tártipte qalıplesedi,

ornalasadı. Eger olardıń qalıplesken orın tártibi buzılsa, olardıń juplıq mánisi buzılıp, ádettegi, birgelkili aǵza wazıypasında keledi. Usınday pútinligi, tutaslıǵı menen jup atlıqlar kóplep qollanıladı.

Jup atlıqlardıń bir toparı turaqlı leksikalıq mánige iye bolsa, ekinshi bir toparınıń komponentleri tilde onsha ónimli qollanılmaydı, al úshinshi toparında bolsa, komponentler jekke leksikalıq mánilerge iye bolmaydı.

Oyin túrleri: *pıshıq-tıshqan*, *áwelemen-dúwelemen*.

Jup atlıqlar hár qıylı sóz shaqaplarınan jasaladı:

Jup atlıqlar ápiwayı atlıq sóz sıyaqlı sóz ózgeriwshi, forma jasawshı affikslerdi qabıllay beredi, gápte qálegen gáp aǵzası xızmetinde qollanıladı.

Máselen, qaraqalpaq milliy oyun atamalarında da jup atlıqtı ushıratıwǵa boladı: *pıshıq-tıshqan* sınarları antonim sózlerden ibarat jup sózlerden jasalǵan atama. Bul oyun *pıshıq tıshqandı* quwıp, eger *tıshqan* sharshasa, onı ortaǵa kirgizip dem aldırıp, dem alıp bolıp qaytadan qashıp oynaytuǵın oyun; *áwelemen-dúwelemen* áwel, áwele ráwishi menen “men” 1-bet betlew almasıǵınıń birigiwinen jasalıp “ádep men” degendi ańlatsa, al *dúwelemen* sózi bolsa *du* sózi tájik tilinde *eki* degendi bildirse, sonda “ekinshi men” degen mánini ańlatadı.

3. Tákirar atlıq – belgili bir túbir atlıqtıń bir formada tákirarlanıwınan jasalıp, ulıwma kópik, kúsheytiwshi, dawamlılıq mánilerin bildiretuǵın hám bir gáp aǵzası xızmetin atqaratuǵın atlıqlar.

Qaraqalpaq milliy oyunları atamaları ishinen izlestirip, olardıń jasalıwın úyrenip kórgenimizde, olardı da tákirarlanıp jasalǵan atlıqlar qatarına qosıwǵa boladı. Mısalı:

“*Qawın-qawın*”. *Qawın* atlıq sóziniń tákirarlanıp keliwi arqalı jasalǵan atama. Biri qarawıl, ekinshisi urılardan ibarat eki topardıń *qawın dep* jasırǵan toptı qarawıllardıń urılardı bermewge háreket etip oynaytuǵın oyun.

“*Túlki-túlki*” *oynı*. Er balalardıń qıs aylarında oynaytuǵın oyını. Bes baladan ibarat topardan shaqqan há m ziyrek bir bala saylanıp, onı “túlki” etip belgileydi. Ol jasırınıp, ózin uslatpawı kerek hám usı nátiyjege erisse keyingi oyında jáne wazıpanı atqarıp bal toplay beredi. Oyun er balalardı epshilikke tárbiyalaytuǵın oyun sanaladı.

Birikken atlıq - eki yamasa bir neshe sózlerdiń tıǵız birigiwinen jasalıp, shegaraları joyılǵan, sóylewde bir pát penen aytılatuǵın sózler.

Milliy oyun atamaları “*iytquyırıq*”, “*alashortaq*”, “*bestas*”, “*bestaban*” hár qıylı sóz shaqabındaǵı eki sózdiń birigiwinen jasalıp birikken atlıqlardı payda etken.

“*Bestas*” oyını qaraqalpaq xalıq oyunlarınan biri bolıp, bul oyında tiykarınan bes sıypaq tas penen oynaladı. Bul taslarǵa at qoyıladı, jerge bes tastı shashadı hám

birimlep qolındaǵı tastı túsirmegen halda basqa taslardı jerden jıynap alıwı kerek boladı. Eger, bir tastı uslay almay túsirip alsa utılǵan boladı, bul jaǵdayda oyındı ekinshi bir adam dawam etedi. Eń sońında utqan adam hámme tastı qolınıń ústine, yaǵnıy bes barmaǵınıń súyegine dizip olarǵa at qoyadı hám birimlep taslardı jerge túsiredi, eki tastı birden túsirmew kerek boladı, hár tastıń atın aytıp sol atları menen birme-bir túsirip shıǵadı.

“Alashortaq” oyını-bul oyun, tiykarınan, úyde oynalatuǵın oyun bolıp, ata-apalar kishkene balaların oynatatuǵın bolǵan.

Alashortaq, qawın ortaқ,
Qawınıńnan bermeseń,

Bolmayman ortaқ ,- dep balanı eki ayaǵına mindirip aspanǵa kóteretuǵın bolǵan. Bul oyunlar arqalı balalar fizikalıq hám ruwxıy jaqtan shaqqan bolıp, hám de waqtın únemli hám qızıqlı ótkeriwge járdem bergen.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq oyun atamaları sóz shaqaplarınıń barlıq túrлерinen jasaladı. Solardıń ishinde qospa atlıq formasında qollanılatuǵın atlıqlar kóbirek ushırasadı. Birikken, birikpegen, jup, tákirar atlıqlar qaraqalpaq xalıq oyun atamaları jasalıwı ónimlirek bolıp, tek ǵana qısqarǵan atlıqlardan oyun atamaları ele ushıramaǵan qubılıs bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған?- Нөкис, 1965, 13-бет.
2. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997.
3. Bekbergenov A. “Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwı”. „Qaraqalpaqstan“, 1979, 18-bet.
4. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari.- Toshkent:Fan, 2010
5. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari.- Toshkent:Fan, 2010
6. Patullaeva G. Qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıw. Tashkent, «Tafakkur avlodi», 2020.
7. Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги. Нөкис, 1990.
8. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. 4-том, Нөкис,1992, 550-бет.